

О. Сафончик,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА РИМСЬКИМ ПРИВАТНИМ ПРАВОМ ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Римське право стало як результат розвинутої державності, що забезпечує природні інтереси історичного народу, що самостійно реалізує свою долю. Римське право, єдине свого роду, пройшло самобутній шлях розвитку від найпростіших правил звичаю, до найтонших визначень найскладніших відтінків договірних відносин; від казуїстичного регулювання, властивого законам XII таблиць, до правових норм, категорій та принципів Дігест Юстиніана.

Такий шлях розвитку права відповідав настільки ж природному, самостійному і національному розвитку господарства, політичної організації римського суспільства та розвитку державних інститутів, що забезпечують життєдіяльність кожного.

Тривалість, природність і національна орієнтованість забезпечили універсальну значимість римського права, яка, своєю чергою, поставила його до рівня однієї з вищих культурних досягнень людства. Цей висновок підтверджується історичним феноменом, який має назву рецепція римського права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали праці відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, як: В.І. Борисова, Л.М. Баранова, І.М. Ваганова, І.В. Віннічук, К.М. Глиняна, С.Д. Гринько, В.І. Гришко, О.В. Дзера, М.В. Домашенко, Ю.О. Заїка, Т.Є. Матвеєнко,

О.С. Олійник, О.А. Підпригора, Є.О. Рябоконь, Є.О. Харитонов, Л.О. Шапенко та інші.

Метою статті є з'ясування особливостей рецепції Римського приватного права у законодавстві України стосовно договірних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. У римському приватному праві не виділялася як у сучасному цивільному праві загальна частина зобов'язального права, внаслідок цього джерела згадують про зобов'язання лише стосовно договорів (*contractus*). Зазначене, частково, пояснюється тим, що термін «*contractus*» походить від дієслівної форми *contrahere*, яка є синонімом дієслівної форми *obligere*, що позначають одну і ту ж дію: «зв'язувати» або «стягувати» [6]. Отже, значення договору (договору) у тому, що він породжує стан правової пов'язаності, зобов'язання.

Щодо правового регулювання та визначення договорів, договірних зобов'язань та зобов'язань загалом, визначення цієї найважливішої категорії наводиться в Інституціях Юстиніана, зокрема: «зобов'язання є нормами права, які за необхідності повинні виконати відому дію згідно із законами держави» [4, с. 59–63]. Римським юристам належить висловлювання, в якому конкретизується це визначення: «сутність зобов'язання у тому, щоб пов'язати перед нами іншого так, щоб він дав, зробив, надав» [6].

Для договору необхідними елементами виступають: а) наявність об'єктивного елемента – *causa*, дозволеної господарської мети сторін; б) суб'єктивний елемент – власне

Одна з перших класифікацій була запропонована Лабеоном, який, по-перше, за характером правового зв'язку між контрагентами виділяв однобічно зобов'язувальні договори

та взаємозобов'язуючі. У одному випадку, один учасник наділявся лише правом, але в іншого покладалася лише обов'язок (наприклад, договір позики), тоді як у других договорах зобов'язаними ставали обидва контрагента (наприклад, договір купівлі – продажу). Саме взаємозобов'язуючими були більшість договорів. У інших випадках їх називали синалагматичними, від грецького терміну «synallagma» – взаємне надання, міна [9, с. 13–19, 353–357]. Проте деякі договори могли містити «недосконалу синалагму», коли певні обов'язки з'являлися в уповноваженої особи (кредитора).

Таким чином, можна виділити два види двосторонніх договорів: 1) договори, в яких обов'язок однієї сторони міг носити другорядний або випадковий характер (наприклад, договір позички); 2) договори, в яких існували два однаково суттєві та важливі обов'язки сторін або тобто еквівалентні обов'язки (синалагматичні договори).

По-друге, залежно від характеру захисту прав уповноваженої особи розрізняли контракти та пакти. Контракти – це договори, забезпечені цивільними позовами; пакти – неформальні, прості угоди [10].

Заслуга детальнішої класифікації договорів належить Гаю. У основі своєї класифікації він поклав *causae obligandi*, тобто, основу виникнення зобов'язального договору. Так, до них відносяться: *res* (у сенсі передачі речі), *verba* (вимовлення слів), *litterae* (лист), *consensus* (вираз згоди) [6].

Тому по Гаю існують чотири основні типи контрактів: реальні (від лат. *res* – річ) – зобов'язання за якими виникають при передачі речі; консенсуальні (від лат. *consensus* – вираз згоди) – зобов'язання виникає в силу простої згоди, до якої прийшли сторони; вербальні (усні) (від лат. *verba* – вимова слів) – зобов'язання у яких виникають через те, що вимовлені у певній урочистій

формі; літеральні (письмові) (від лат. *litterae* – лист) – зобов'язання виникають через те, що створено певну письмову форму.

У науковій літературі зазначається, що: «визначення поняття договору у римських юридичних документах не надавалось, при цьому, з визначення окремих видів договорів можна встановити, що будь-який договір передбачає насамперед угоду двох сторін, з якою пов'язуються юридичні наслідки, а отже договори відрізняються від дій, у яких виражена воля однієї сторони (наприклад, заповіту)» [9, с. 353–357].

Договір, як одна з підстав зобов'язальних відносин, має місце лише тоді, коли воля сторін договору, спрямована на встановлення зобов'язальних відносин.

Вербальні та літеральні договори вважалися контрактами «суворого права» (*stricti juris*), тобто пов'язані з їх змістом. Відповідно у сторін реалізації є суворо законні позови.

Реальні та консенсуальні договори були неформальними контрактами чи договорами «доброї совісті» (*bonae fidei*), так-як у них може бути щось на увазі відповідно до «звичай відносин». Тому їм встановлювалися позови преторського права. Головний принцип у преторському праві: *quod dictum est a quod actum est* (головне, не що сказано, а що зроблено, тобто куди була спрямована воля сторін) [10].

Ця класифікація не включала *contractus innominati* (безіменні за визначенням середньовічних юристів), що виникли у I столітті н.е. та були зафіксовані Юстиніаном [4, с. 59–63]. Слід сказати, що така назва була знайома римським юристам, кожен з укладених контрактів мав власне найменування. Термін «*contractus innominati*» був запропонований лише в середні віки, хоча сама назва цих контрактів була запропонована ще у VI столітті візантійським професором права Стефанієм [2, с. 22–26].

Договори також поділялися на односторонні та двосторонні. Односторонніми договорами називалися такі, у яких одна сторона брала він усе чи

придушену частину зобов'язань, іншу сторону не брала (чи майже брала) жодних зобов'язань. Двосторонніми договорами були ті, коли обидві сторони брали він досить помітні зобов'язання. Причому серед двосторонніх договорів виділялися рівноцінні (коли зобов'язання сторін були приблизно однакові) і нерівноцінні (коли одна сторона брала він більш суттєві зобов'язання, ніж інша).

Існували три основні умови дійсності договорів:

- 1) згодна воля обох сторін до укладання договору;
- 2) законність змісту договору;
- 3) здатність осіб, які укладають договір, вступати у договірні зобов'язання.

Зміст договору мав бути досить певним, не могли отримати юридичної сили зобов'язання, які мали невизначений зміст. При цьому договірні зобов'язання у римському праві поділялися на певні та невизначені. За певних зобов'язань, завжди вказувалося з повною ясністю та точністю зміст зобов'язання. При невизначених зобов'язаннях, у договорі вказувався лише критерій, за допомогою якого можна було встановити зміст зобов'язання.

Підставою (каузою) договору була найближча мета, заради якої договір укладався. Більш віддалені мети укладання договору мали значення. Угоди, які мають певну мету, називалися каузальними. Але й такі угоди, у тому числі було видно, яка мета лежить у тому підставі. Такі правочини називалися абстрактними.

Процес укладання договору у Римі різнився залежно від того, про який договір йдеться. За способом свого укладання (у зв'язку з цим з їхньої юридичної значущості) договори ділилися на великі групи: пакти і контракти.

Пактом називалася неформальна угода, яка не користувалася позовним захистом. Контрактом визнавався договір, визнаний цивільним правом

і з позовним захистом. Контракти, своєю чергою, ділилися такі основні види: вербальні контракти, літеральні контракти, реальні контракти і консенсуальні контракти.

Головну частину всієї сукупності зобов'язальних відносин, у римському приватному та цивільному праві, становили зобов'язання з договорів. Під юридично значимими договорами малося на увазі лише контракти, так-як вони були визнані цивільним правом, а також забезпечені угодами з позовним захистом.

Поряд із контрактами, цивільні відносини Риму забезпечувалися нескінченною кількістю неформальних угод, не забезпечених позовним захистом і тому існували поза рамками правового регулювання.

Як звертають увагу у науковій літературі: «зазначені угоди іменувалися пактами, у яких надавалось більшій значущості їх позовний захист у вигляді преторських едиктів чи імператорських конституцій, а отже існувала категорія неформальних угод, визнаних правом: приєднані пакти, преторські пакти, пакти з імператорського законодавства. При цьому вказані пакти стали позначати терміном одягнені пакти, тобто з позовним захистом, а на противагу їм неформальні угоди, які залишалися поза судовим захистом, називалися голими пактами» [5, с. 86–96].

Праве регулювання договорів у цивільному праві України та римському праві має багато спільного, а також й суттєві відмінності. Римське право заклало основи для сучасної системи договорів в Україні, зокрема поняття принципів волевиявлення, зобов'язань та позовного захисту. Цивільне право України, своєю чергою, розвиває і конкретизує ці принципи, регулюючи різні види договорів та його наслідки.

Отже, вплив римського права та його значення у розвиток правової системи сучасності безперечно важливий, так-як римське право характе-

ризується найточнішою та найлогічнішою розробкою основних правових відносин. Всесвітньо-історичне значення римського права полягає також й у тому, що через свою універсальність лежить в основі сучасних кодексів, особливо ЦК України. Весь сучасний понятійний апарат цивільного права коріниться у римському праві, багато інститутів римського права рецепційовано сучасним українським цивільним правом практично без змін (наприклад структура договірних відносин, права власності, тощо).

У цивільному праві України найяскравіше відбилися основні особливості та переваги римського права, зокрема у галузі цивільних відносин щодо договірних зобов'язань.

Так, І.М. Ваганова, у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що: «договір є зобов'язанням, що виникає в силу угоди сторін і користується позовним захистом, а отже родовими ознаками договору слід визнавати: ознаки угоди, тобто погодження волі сторін договору; ознаки спрямованості на досягнення певного правового результату» [1, с. 47–50].

Як зазначають окремі науковці, досліджуючи визначення договорів, нормативно-правове регулювання договірних відносин за римським правом та його рецепцію у цивільне законодавство України: «в українському цивільному законодавстві, зокрема у положеннях статті 153 ЦК України, залежно від способу укладення, договори поділяються на: консенсуальні і реальні, при цьому під консенсуальними договорами розуміються договори укладені з моменту досягнення згоди сторін договору за всіма істотними умовами, а під реальними договорами слід вважати договори укладені не лише за досягненням згоди сторонами договору, а й вчинення фактичних дій щодо, наприклад, передачі майна, грошових позик, дарування, що врегульовано положеннями статей ЦК України 243, 358, 374, тощо» [3, с. 38–41].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, в регулюванні інституту договірних зобов'язань за цивільним законодавством України, відчувається рецепція римського приватного права, так-як такі види договорів як реальні і консенсуальні відобразилися у положеннях ЦК України, деякі, у повному обсязі (договори купівлі-продажу, доручення, найму, тощо), з урахуванням сьогодення, а деякі частково. Вплив зазначеної правової системи відбувався як безпосередньо, так і через законодавство окремих країн ЄС, на шляху України до євроінтеграції. Зазначене знайшло своє відображення у формуванні самої концепції цивільного права України, у процесі формування власної цивілістичної доктрини.

Водночас, вплив рецепції римського приватного права у цивільне законодавство України, є помітним не лише у самому трактуванні визначення договорів, а й у визначенні самої суті договірних відносин. Якщо у Римському праві переважало різноманіття видів договірних відносин та договорів, то в українському цивільному праві перевага надається договірним відносинам за консенсуальними договорами.

Представлена стаття присвячена окремим питанням поняття договірних зобов'язань за римським приватним правом та його рецепція в Україні.

В статті зазначається, що римське право стало як результат розвинutoї державності, що забезпечує природні інтереси історичного народу, що самостійно реалізує свою долю. Римське право, єдине свого роду, пройшло самотній шлях розвитку від найпростіших правил звичаю, до найтонших визначень найскладніших відтінків договірних відносин; від казуїстичного регулювання, властивого законам XII таблиць, до правових норм, категорій та принципів Дігест

Юстиніана. Такий шлях розвитку права відповідав настільки ж природному, самостійному і національному розвитку господарства, політичній організації римського суспільства та розвитку державних інститутів, що забезпечують життєдіяльність кожного.

В статті акцентовано увагу на тому, що правове регулювання договорів у цивільному праві України та римському приватному праві має багато спільного, а також й суттєві відмінності. Римське право заклало основи для сучасної системи договорів в Україні, зокрема поняття принципів волевиявлення, зобов'язань та позовного захисту тощо. Цивільне право України, своєю чергою, розвиває і конкретизує ці принципи, регулюючи різні види договорів та його наслідки.

В регулюванні інституту договорних зобов'язань за цивільним законодавством України, відчувається рецепція римського приватного права, оскільки такі види договорів, як реальні і консенсуальні, відобразилися у положеннях ЦК України, деякі у повному обсязі, деякі частково. Вплив цієї правової системи відбувався як безпосередньо, так і через законодавство окремих країн ЄС, на шляху України до євроінтеграції.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, римське приватне право, рецепція, зобов'язання, договірні зобов'язання, цивільно-правовий договір, контракт.

Safonchuk O. Individual issues of contractual obligations in Roman private law and its reception in Ukraine

The present article is devoted to individual issues concerning the concept of contractual obligations in Roman private law and its reception in Ukraine.

The article notes that Roman law emerged as a result of a developed statehood that ensured the natural interests of the epoch-making people capable of independently shaping their destiny. Roman law, unique in its kind, evolved from the simplest customary rules to the most refined definitions of complex nuances of contractual relations; from the casuistic regulation characteristic of the Laws of the Twelve Tables to the legal norms, categories, and principles found in Justinian's Digest. This evolution of law corresponded to the equally natural, independent, and national development of the Roman economy, the political organization of Roman society, and the progress of state institutions that ensured the functioning of every individual.

The article emphasizes that the legal regulation of contracts in Ukraine's civil law and Roman private law has many similarities, as well as significant differences. Roman law laid the foundation for the modern system of contracts in Ukraine – in particular, the concepts of will expression, obligations, and legal protection. Ukrainian civil law, in turn, develops and specifies these principles, regulating various types of contracts and their consequences.

In regulating the institution of contractual obligations under Ukraine's civil legislation, the reception of Roman private law is evident, as contract types such as real and consensual are reflected in the provisions of the Civil Code of Ukraine – some in full, others in part. The influence of the relevant legal system has occurred both directly and indirectly through the legislation of certain EU countries, along Ukraine's path to European integration.

Key words: civil law, civil legislation, civil law relations, Roman private law, reception, obligations, contractual obligations, civil law contract, contract.

Література:

1. Ваганова І.М. Договори в римському праві та в сучасному цивільному праві України / І.М. Ваганова / Юридичний науковий електронний журнал. – Запоріжжя : ЗНУ, 2022. – Вип. 2. – С. 47–50.
2. Гринько С.Д. Договір як підстава виникнення зобов'язань за римським приватним правом. Розділ 1. Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». С. 22–26 / URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/5.pdf>
3. Гришко В.І., Віннічук І.В. Система договорів у римському праві та їх рецепція. «Молодий вчений» № 12.1 (76.1) грудень, 2019 року. С. 38–41
4. Матвєєнко Т.Є. Греко-римське право доби Юстиніана / Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Одеса, 2000. – Вип. 13. – С. 59–63.
5. Олійник О.С. Формування категорії «договір» в римському приватному праві. Збірник наукових статей. С. 86–96 / URL: <https://surl.lu/fumttq>
6. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. – Х.: Право, 2008. – 224 с.
7. Основи римського приватного права : навч. посіб. – [вид. 2-ге, допов.] / В.С. Макаруч. – К. : Атіка ; Х. : Право, 2015. – 256 с.
8. Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник / Є.О. Харитонов, І.В. Давидова, О.І. Сафончик та ін.; за ред. Є.О. Харитонова. – Одеса : Фенікс, 2019. – 296 с.
9. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підруч. / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. – 2-ге вид. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 528 с. (С. 353–371).
10. Римське приватне право: підруч. / А.Р. Калюжний, В.М. Вовок ; – К. : «МП Леся», 2014. – 240 с.

